

INTRODUKTION TILL AVHANDLINGEN
”EXPECTATIONS AND LINGUISTIC
MEANING”

SIMON WINTER

INTRODUKTION TILL AVHANDLINGEN ”EXPECTATIONS AND LINGUISTIC MEANING”

FÖRORD

Syftet med denna text är att ge en populärvetenskaplig introduktion till ett av många sätt att tänka på språk, tänkande och språklig betydelse. Texten bygger på de artiklar som ingår i *Expectations and Linguistic Meaning*, som är en doktorsavhandling i kognitionsforskning från Lunds Universitet. I denna introduktion har jag inga vetenskapliga pretentioner. Den som vill ta del av den vetenskapliga argumentationen hänvisas till avhandlingen. Jag är också på några ställen lite mer spekulerande än i avhandlingen, något som jag inte egentligen har något vetenskapligt stöd för.

För att göra texten läsbar har jag varit sparsam med referenser; de finns också i avhandlingen. Vill du läsa mer av avhandlingen, så beställ ett exemplar eller ta dig till <http://lucs.fil.lu.se/People/Simon.Winter/Thesis/>.

Jag tar gärna emot frågor och kommentarer.

24 september 1998

Simon Winter
simon.winter@fil.lu.se

Avdelningen för kognitionsforskning
Lunds Universitet
Kungshuset, Lundagård
222 22 LUND

INLEDNING

Avhandlingen *Expectations and linguistic meaning* handlar om hur språkets struktur avspeglar vårt behov av att uttrycka vissa saker, snarare än att språket skulle finnas till för att beskriva det som råkar finnas i ”verkligheten”. Ett ord som ”gurka” finns alltså inte till oberoende av oss, utan återspeglar att vi ibland behöver tala om just gurkor.

HUR FÅR MAN SYN PÅ SPRÅKET?

När jag säger att språket är beroende av vårt *behov* av språk, och hur orden avspeglar ett behov av att uttrycka vissa saker, så undrar folk ibland hur någon kunde tycka annorlunda.

Men faktum är att det inte är så länge sen man fick syn på språket överhuvudtaget. Det är lite svårt att skriva om det här, för du som läser detta har antagligen sen länge mist din lingvistiska oskuld och börjat fundera på hur språket hänger ihop. För de flesta akademiskt skolade människor är däremot språket mestadels omedvetet. För dem är det som om någon ber oss tala om hur vi gör när vi tar ett steg när vi går. Vi kan ta steget, men inte tala om hur vi gjorde.

Det finns vissa saker som tyder på att vi fick syn på språket i samband med att vi fick ett *skriftspråk*. Orsak och verkan kan givetvis ifrågasättas. De som började skriva måste ha varit språkligt medvetna, men kanske kunde medvetenheten lättare spridas om man hade påtagliga tecken i form av skrift.

Låt oss ”upptäcka” en grammatik på nytt. Med hjälp av ett skrivet språk kan man fixera språket på papper. Det försvinner inte i och med att orden klingar ut, utan man kan ta på det även i efterhand. Det blir också möjligt att *manipulera* orden i språket. Ta meningen (1), hämtad från en påhittad primitiv kultur.

- (1) Thor dödade Boddvar.

Genom att flytta runt orden och se vad händer, och genom att byta ut orden ett efter ett och se efter så får man nya varianter av språk:

- (2) *Thor Boddvar dödade. (Meningar som inte finns i språket brukar betecknas med ”*” framför, och tveksamma meningar med ”?”.)
- (3) [?]Thor dödade bordet.
- (4) Thor begrov Boddvar.

Det är alltså mycket lättare att manipulera språk om vi har skapat ”externa representationer” av det i form av skriftspråk, alltså representationer som finns utanför oss, snarare än inne i våra huvuden. Vi kan också på ett helt annat sätt vara *överens* om vad det är vi talar om, för vi kan hänvisa till tecknen på skinnet eller lertavlan som vi skriver på.

Resultatet av vår primitiva analys blev att vissa saker inte gick att säga, som (2), medan andra verkar konstiga (3). I (4) har vi åter fått en mening som betyder något, och det finns en möjlighet att komma till insikten att ”dödade” och ”begrov” i någon mening är *samma sorts* ord.

Vi kan fortsätta vår analys ovan. Då får vi ett mönster av möjliga ordföljder, det som brukar kallas *syntax*, samt ord som grupperar sig i olika *ordklasser* beroende på hur de passar in i syntaxen.

Däremot är steget långt till att kunna säga att de två ordens *betydelser* liknar varandra. Det krävs säkert mycket för att kunna analysera betydelser på det här sättet, och inte ens vi själva, med all vår skolning, kan säga vad det är för skillnad mellan en hjullastare och en grävskopa eller mellan att bordlägga och att återremittera.

Det är också en annan förutsättning som vi måste göra för att den grammatiska analysen ska fungera: vi måste förutsätta att orden betyder det de gör. Vi kan inte göra en analys av ordföljder där vi utesluter vissa meningar, som (2), och *samtidigt* tänka ”Men kanske bord inte betyder bord, utan get” eller ”Om man säger ’Thor Boddvar dödade’ så menar man egentligen ’Thor dödade Boddvar’”. Om vi alltså inte tar för givet att det som står på skinnet är oföränderligt och givet, på något sätt, så blir analysen alldeles för komplicerad.

Detta tror jag är huvudorsaken till att språkvetenskapen under så lång tid har fokuserat på skriftspråket, och bara betraktat skrivna texter som ”riktiga” data. Och om man gör det kan man alltså heller inte ställa en del av de frågor som jag ställer i avhandlingen, som ”Hur förhåller sig vårt språk till våra icke-språkliga praktiska aktiviteter?”

I traditionell språkvetenskap lägger man alltså stor vikt vid att analysera skriftspråket som om det var ett system som var för alla tider givet, och detta faktum är inte så lätt att göra något åt, men under de senaste trettio åren har åtminstone möjligheten öppnats för en ny syn på språket.

BETYDELSE I SPRÅKET OCH I VÄRLDEN

I skolan får man lära sig betydelsen av ord i termer av andra ord, men ska man lära sig att ”hund” är ett ”vanligt husdjur” så måste man redan ha ett språk att relatera förklaringen till. Jag föredrar att se betydelse som något ”djupare” och som är grundat i de aktiviteter som är meningsfulla för oss som levande varelser. Att förklara ord med andra ord är bara att skrapa på ytan.

Att *äta* är ett bra exempel på en aktivitet som är meningsfull i sig själv. Men det meningsfulla är egentligen inte att man blir mätt av att äta. Det är själva ätandet som är meningsfullt: när maten *förenas* med cellerna i kroppen. Det är viktigt att tänka sig att detta inte är någon tankeprocess. Även om det finns sinnesorgan inblandade så är det alltså den fysiologiska ätandeprocessen som måste räknas som fundamental.

Men sinnen och tankemodeller, vad har de då för funktion, om de fundamentala processerna inte har med tänkande att göra? Man skulle kunna säga att sinnena leder oss fram till det vi behöver och skyddar oss från det som skadar oss. Det som sinnena kan uppfatta är inte meningsfullt i sig, utan bara tecken på något meningsfullt. Om vi odlar tomater så äter vi tomaterna när de har blivit röda och inte när de är gröna. Inte för att den röda färgen i sig är menings-

full för oss, utan för att färgen *samvarierar* med tomatens mognad, så att ju mognare tomaten blir, desto rödare blir den samtidigt.

Men kopplingen mellan färgen och mognaden är ju inte given, utan något som vår kognitiva apparat måste befatta sig med. Jag ska inte gå in på hur det kan tänkas gå till, utan nöjer mig med att klargöra min poäng igen: det som är fundamentalt meningsfullt för oss som organismer har inte så mycket med kognitiva eller perceptuella processer att göra. Men genom att koppla in sinnesorgan och tänkande kan vi lättare hitta det som är meningsfullt för oss.

Och om man i grunden ska förstå vad betydelse *i språket* är så måste man söka sambanden med det som är betydelsefullt i *icke-språkliga system*.

VAD FINNS, EGENTLIGEN?

Jag brukar berätta för folk som inte har fastnat på universitetet att vi regelbundet på våra seminarier ägnar en hel del tid åt diskussioner om huruvida världen finns eller inte. De flesta skrattar, och en del undrar om vi är riktigt kloka.

Nåja, anledningen till diskussionerna är en strid mellan realister och kognitivist, där realisterna anser att världen verkligen finns (och oftast att vi kan uppfatta den direkt) och kognitivisterna att det räcker med att studera våra mentala representationer och det strängt taget inte spelar någon roll om världen finns eller inte. (Det mest kända exemplet på denna diskussion kommer från Immanuel Kant, som sa att vi inte kunde komma åt ”tinget i sig” – *das Ding an sich*.)

Jag har kommit in på diskussionen om huruvida verkligheten finns eller inte genom den skola som kallas kognitiv lingvistik och som förklarar språkets betydelse i relation till våra mentala representationer. För den kognitiva lingvistikens är betydelsen av ordet hund en mental representation av hund, och man struntar egentligen i om den är genererad av förklaringar av ordet hund, genom våra erfarenheter av verkliga hundar, eller genom ren inbillning.

Så för kognitivistiska teorier är det de mentala representationerna som är väsentliga, och det finns ett (oftast outtryckt) antagande att det räcker med att studera dem.

SPRÅKETS EVOLUTION

Ett område där det däremot är väsentligt att världen finns är om man studerar evolution. Om man ska tänka sig att ett selektionstryck gör att vissa individer dör och andra överlever, så går det inte att begränsa sina studier till att bara gälla mentala representationer. Det räcker inte att studera tankarna i huvudet för att förstå varför vissa individer dör. Man måste anta att de individer som dör *verkligen* dör, inte bara att de – eller vi som överlever – *tror* att de dör.

Evolutionsteori är intressant att koppla ihop med språk, och det har på senare år ordnats internationella konferenser om språkets evolution, och skrivits en hel mängd böcker i ämnet.

En infallsvinkel på språkevolution är att diskutera vad det är som gör det mänskliga tänkandet så unikt, och att försöka koppla ihop det mänskliga tänkandet med djurs tänkande.

Om vi ska förstå mänskligt tänkande såsom det ser ut idag finns det några olika evolutionssteg som vi måste titta lite närmare på. Jag ska försöka skissa lite av språkets evolution baklänges, så att vi startar i nutid, och försöker ta bort sena evolutionära lager.

För det första måste vi vara på det klara över att mänskligt tänkande inte såg ut som idag innan vi fick *skolning* och *skriftspråk*. Det här är ju ganska svårt att veta något om, eftersom i stort sett hela världen nuförtiden består av samhällen där skriftspråket spelar en avgörande roll, men ett exempel kommer från Alexandr Romanovitj Luria som under 1930-talet i samarbete med Lev Vygotskij reste omkring i Uzbekistan och studerade illiterata samhällen och gjorde ganska systematiska studier av uzbekernas sätt att tänka och resonera.¹

Ett av Lurias experiment var att presentera vad som i filosofin kallas en syllogism. Ett exempel är det följande:

I norr där det alltid är snö, där är björnarna vita. Novaja Zemlja ligger i norr. Vilken färg har björnarna där?

För oss är det självklart att svaret blir ”vita”. Men inte för de illiterata uzbekerna, som i stället svarade att ”var plats har sina björnar” eller ”de björnar jag har sett är svarta”. Vid något tillfälle kom det in en yngre man i rummet, som hade gått i skolan, och svarade direkt som vi skulle gjort, att björnarna var vita.

En förklaring till detta skulle kunna vara att uzbekerna inte accepterar kunskap som inte är relaterad till dem själva, medan en skriftspråkskultur fordrar att man litar på det som står i texten.

Ett annat av Lurias exempel var att låta uzbekerna avgöra vilket av fyra föremål som inte passade in i en kategori, exempelvis *hammare*, *såg*, *yx* och *vedträ*. De uzbeker som inte hade gått i skolan ville inte ta bort något av föremålen, och hävdade att utan vedträ var de andra meningslösa, för vad skulle man då ha dem till?! Återigen ser man hur de kopplar sitt tänkande till praktiska aktiviteter.

Det verkar finnas en mängd förmågor som hänger ihop med den skriftspråkskultur som vi numera alla lever i. En är att orden har en bokstavlig betydelse som vi kan tala om oberoende av det sammanhang där orden används.² En annan gäller vår förmåga att använda sådana ”externa representationer” som kartor utgör.³ Vi tycker det är självklart att kartan representerar ett område på jordytan, men den kopplingen förstår man inte om man lever i en kultur utan kartor och plötsligt ska tolka en karta.

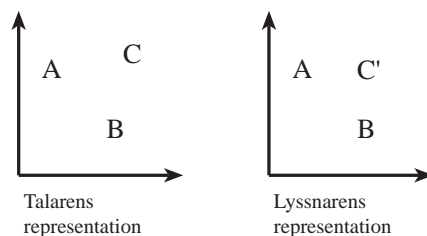
Det är svårt att försöka tänka sig in i en muntlig kulturs sätt att resonera, och ännu svårare blir det att tänka sig nästa steg bakåt i evolutionen: hur förändrades vårt tänkande av att vi fick ett språk?

1. Luria, A.R. 1974/1976. *Cognitive Development – Its Cultural and Social Foundations*. Cambridge, MA: Harvard U.P.

2. Olson, D.R. 1993. *The World on Paper*. Cambridge: Cambridge U.P. Se också kapitel 1 i Gärdenfors, P. 1996. *Fängslade information*. Stockholm: Natur & Kultur.

3. Hutchins, E. 1995. *Cognition in the Wild*. Cambridge, MA: The MIT Press.

En skillnad på språkligt tänkande jämfört med ickespråkligt är att vi när vi använder språk måste dela med oss av våra mentala representationer. Schematiskt kan det uttryckas så här:

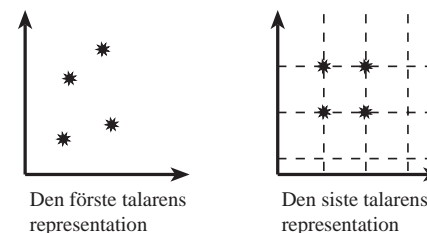

Figur 1. Efter Freyd (1983).

Låt oss säga att jag vill beskriva en bil för dig. För att du ska förstå vad jag menar måste jag referera till saker som redan är kända för oss båda. Som referenspunkter använder jag i det här exemplet A och B, och det jag vill beskriva kallar vi C.

C, som vi talar om, kan vara en kollegas bil som jag försöker beskriva i termer av en Volvo och saffran som om den såg ut ”som en saffransgul Volvo”. Antagligen har bilen inte exakt samma färg som saffran, men eftersom jag vet att du känner till saffransgult, så kan jag använda det uttrycket som referens. Din tankerepresentation av kollegans bil kommer då inte att bli exakt som min, för jag använder saffransfärg för att det var det närmaste jag kunde tänka på, medan du inte vet att färgen inte var exakt som saffran, utan måste rätta dig efter min beskrivning. Så din representation kommer att bli som i den högra figuren, där kollegans bil i stället får en position (C') som är i linje med din representation av saffransgul och av Volvo-bilar.

Om den här processen får fortgå i en språkgemenskap kommer det att bildas ett mönster av dimensioner där varje dimension begränsas till att ha ett fåtal olika värden, som i nästa figur:

Figur 2. Efter Freyd (1983).

Värdena för exempelvis gul kommer att svara mot de referenspunkter som finns tillgängliga i språket: solgul, saffransgul, rapsgul, etc.

Jennifer Freyd⁴ som har lanserat den här teorin uttrycker det som att de här strukturerna har evolverat fram eftersom de låter oss dela med oss av våra begrepp på det mest effektiva sättet och hon hävdar att en dimensionell struktur med ett fåtal värden på varje dimension är speciellt ”delbar”.

Den här sortens anpassning av mentala representationer kan man anta är specifik för oss som talande människor. Fast ibland undrar man om det inte är skolning och skriftspråk som spökar här också. Ett tecken på det är de experiment som Robert Krauss och Sam Glucksberg gjorde på 70-talet, när de bad barn (4–5 år) och vuxna beskriva figurerna nedan för varandra.

Figur 3. Några figurer från Krauss & Glucksbergs experiment.

Experimentet gick till så att två personer sattes på var sin sida om en skärm, och den ene hade bilderna i en viss ordning och skulle få den andre att ordna sina bilder i samma ordning. När vuxna skul-

4. Figurerna är hämtade från Freyd, J.J. 1983. ”Shareability: The Social Psychology of Epistemology.” *Cognitive Science* 7: 191–210.

le beskriva den femte bilden ovan uttryckte de sig i stil med ”Den där ser ut som ett hästhuvud”, vilket var helt förstaeligt för den andre. Barnen, däremot sa saker som ”kniv”, ”klänning” eller ”en annan av pappas skjortor”. Det var som om de inte kunde tänka sig vad det de sa skulle betyda för den andre, och de misslyckades oftast med försöket. (Däremot hade de en full förståelse av språket, för de lyckades genomföra uppgiften när det var en vuxen som instruerade dem.)

Som så många experiment är det här också öppet för olika tolkningar. Den mest uppenbara tolkningen är att barnen helt enkelt inte är tillräckligt utvecklade för att klara av den sortens kommunikation. En annan tolkningsmöjlighet är att vi i barnens språk får en aning om hur språket såg ut innan skriftspråket förändrade vårt sätt att tänka och kommunicera. Barnens språk har många egenskaper som man kan anta att språket hade innan skriftspråket uppfanns – ordens betydelser är inte fixerade, och språket är nära knutet till praktiska aktiviteter.

FÖRVÄNTNINGAR, FÖRDOMAR OCH ANNAN LÖS KUNSKAP

Den språksyn jag vill förmedla bygger på att språket är mycket mer kontextberoende än vad som antas i traditionell lingvistik, och att det som vi kallar för bokstavlig betydelse inte alls fanns förrän skriftspråket blev utbrett.

En liknande förskjutning finns i synen på kunskap. Traditionell lingvistik och filosofi har ett fokus på *sanning* som någon sorts förbindelse mellan satsen i språket och hur världen är organiserad. Ett radikalt alternativ till detta är att studera hur människor bygger upp *förväntningar* som en hjälp för att klara sig i en föränderlig omvärld, där förväntningarna kan byggas upp när de behövs och brytas ner när de inte längre är funktionella.

Ta som exempel att vi är ute och letar efter fiolsträngar. Det faller sig helt naturligt att leta efter strängar där de säljer fioler, eller åtminstone i affärer som på något sätt har med musik att göra. Men var kommer den kunskapen ifrån? Det är inte förbudet för andra

affärer att sälja fiolsträngar, och det ingår absolut inte i någon definition av musikaffär att de *måste* sälja strängar.

Snarare är det så att vi har byggt upp en stor mängd mer eller mindre lösa förväntningar som vi låter styra mycket av vårt handlande. Förväntningarna fungerar också i många fall som självuppfyllande profetior – om tillräckligt många människor förväntar sig att hitta strängar i en viss affär kommer affärsinnehavaren att ta hem strängar, och så kommer folks förväntningar att vara funktionella!

De här förväntningarna är ingenting vi normalt talar om men brustna förväntningar kan leda till att vi får ett behov av att uttrycka oss språkligt. Om jag har förväntningar på att kunna hitta strängar i en viss affär, och de inte finns där, skapas en spänning mellan förväntningarna och de faktiska förhållandena. I vissa fall vill jag förmedla den till andra, och jag får ett behov av att skapa ett språkligt uttryck för mina brustna förväntningar.

Den dag då mina förväntningar stämmer med var jag kan köpa strängar behöver jag ju inte uttrycka detta mer: uttrycksbehovet försvinner.

Ett annat exempel är vilka egenskaper man väljer ut när man ska beskriva en människa. Ålder och kön brukar vara det första man nämner. Detta beror på två saker: dels är det lätt att bedöma (ungefärlig) ålder och kön och dels anses de två egenskaperna ha stor *prediktiv kraft*.

Med prediktiv kraft menas att om jag vet en persons ålder så kan jag anta en massa andra saker, kanske om personens arbete, fritidsintressen, längd, hårfärg, etc. Om någon ber mig hjälpa till med förslag till en present till en 70-årig kvinna känns det som om jag får en ganska bra bild av vem presenten ska vara till, trots att jag bara baserar mitt omdöme på två väldigt ytliga faktorer.

Men givetvis finns det inget säkert eller definitivt i den här sortens kunskap. Om jag föreslår en prenumeration på Hemmets Veckotidning och du säger att ”Nej, hon är inte alls sån.” så kan jag inte hävda att ”Jo men du sa ju att hon var sjuttio år!”. Förväntningar raderas nästan i samma takt som de byggs upp.

SPRÅKLIG ”VACCINERING”

Trots att man inte kan kräva att ens förväntningar ska vara ”sanna” så är de ändå ofta väldigt starka. Säg att du kommer och säger att du har köpt en bil. Det enda du verkligen säger är att du har betalt pengar till någon som tidigare ägde den bil som nu är din, där ”bil” också är något som man egentligen kan diskutera betydelsen av. Men förutom det du har sagt bygger jag snabbt upp en massa förväntningar om vad bilköpet kan tänkas innebära för dig, och för mig. Så min omedelbara reaktion blir kanske: ”Vad roligt! När ska vi åka till stranden?”

Nu visar det sig att den bil du har köpt är ett vrak som kanske aldrig kommer att rulla, utom möjligen efter omfattande renovering, och jag blir besviken och mina förväntningar bryts ner allihop.

När du ser min besvikelse inser du att det kanske inte var så bra att kalla din bil för ”bil”, trots att det ”egentligen” var korrekt, och övergår till att berätta för folk att du har köpt ett bilvrak, för att det du säger ska få mer adekvata reaktioner.

Den här lilla bilköparhistorien avspeglar en utvecklingsprocess där vi använder varandras reaktioner för att framkalla en finare klassificering, så att reaktionerna blir bättre och bättre för varje gång.

En intressant egenskap hos språket är att vi inte behöver låta evolutionen ske utanför våra huvuden. Vi kan mycket väl *föreställa* oss vad reaktionen på ett visst yttrande kommer att bli och anpassa yttrandet efter det – vi vaccinerar oss mot negativa reaktioner.

I Latinamerika såg jag en gång ett hotell som annonserade på fasaden att de hade varmvatten dygnet runt. Det gjordes som en vaccination – en förebyggande åtgärd för att de gäster som såg det sjabbiga hotellet inte genast skulle vända om, muttrande ”där har de säkert inte ens varmvatten”.

SYNTAX, SEMANTIK OCH PRAGMATIK

Det finns en traditionell uppdelning av språkvetenskapen i syntax, semantik och pragmatik. Syntax kallas också ordföljdlära, och talar om i vilken ordning orden kommer:

Pelle ger boken till Lisa.	påstående
Ger Pelle boken till Lisa?	fråga
*Boken Lisa till ger Pelle.	meningslös ordföljd

För att kunna bygga upp en syntax krävs det att man kan dela upp orden i klasser, som substantiv (ex. katt), verb (ex. springa) eller adjektiv (ex. röd). När man gör det utgår man från ordens form (morfologi) och betydelse (semantik).

Semantiken studerar betydelse i språket. Traditionell filosofi och språkvetenskap har uttryckt ordbetydelse med hjälp av nödvändiga och tillräckliga villkor. Denna metod går tillbaka till Aristoteles som beskrev en människa som ett ”rationellt djur”, vilket ansågs vara tillräckligt för att definiera ordet människa. Här ser vi problemet med att definiera ord i termer av andra ord: den som inte vet vad ”människa” betyder kommer sannolikt inte att veta vad ”rationell” betyder! Problem uppstår också med begrepp som inte har skarpa gränser. Exempelvis är det en ganska flytande övergång mellan begreppet *skål* och begreppet *fat*. En annan metod är att definiera genom att peka på en mängd objekt ute i världen, så att betydelsen av ordet ”hund” blir mängden av alla hundar. Problemet med detta är att ordens existens då relateras till yttervärlden, snarare än att de, som jag tycker, finns till för att vi behöver dem för att uttrycka något.

Pragmatiken, slutligen, har under lingvistikens historia fått ta hand om det som syntaxen och semantiken inte har klarat av, och har behandlats som en slask-kategori. Ett exempel på ett pragmatiskt fenomen är följande dialog:⁵

5. Fritt efter Grice, H.P. 1975. ”Logic and Conversation.” In P. Cole and J.L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*. New York: Academic Press, 41–58.

A: –Jag har soppatorsk.

B: –Det ligger en mack om hörnet.

Det finns egentligen inget i As påstående mer än en rapport om att tanken är tom. Å andra sidan ger B bara en upplysning om att det om hörnet ligger en bensinmack. Ändå tolkar vi deras dialog så att den blir relevant. Denna tolkning har mycket med förväntningar och omvärldskunskap att göra, och om syntaxen och semantiken i viss mån kan studeras inom språket, utan hänsyn till kontext, så gäller det definitivt inte för pragmatiken.

Den traditionella lingvistikens har varit mån om att koncentrera sig på fenomen som kan lokaliseras till språket självt, och därför huvudsakligen ägnat sig åt syntax och semantik.⁶ Ett oftast outtalat antagande är också att syntaxen och semantiken inte är beroende av varandra (eller av pragmatiken).

Så som jag ser det förhåller det sig precis tvärtom. Semantik är konventionaliserad pragmatik, och syntax är konventionaliserad semantik.⁷ Ordens betydelse fångar alltså vissa användbara generaliseringar från den pragmatiska nivån. Det är ganska svårt att visa baklänges hur den här processen skulle gå till: om vi tar ett vanligt ord som ”hund” eller ”socialdemokrat” så är det svårt att med utgångspunkt från ordet tala om i vilka sammanhang man behövde yttra det innan det fanns!

Herbert Clark har intresserat sig för problemet med nya ord och uttryck, och framför allt studerat uttryck som är bildade på personnamn av en typ som tidigare bara funnits i engelskan, men som nu också börjar tränga in i svenskan.⁸ Ett exempel är ”att göra en Richard Nixon”, som mot bakgrund av Watergate-skandalen betydde

6. Linell, P. 1982. *The Written Language Bias in Linguistics*. Tema Kommunikation, Linköping University. <http://eserver.org/langs/linell/>.

7. Ronald Langacker, citerad utan referens i Givón, T. 1989. *Mind, Code and Context – Essays in Pragmatics*. Hillsdale, NJ.: L. Erlbaum Ass. Langacker har föreslagit att semantik är konventionaliserad pragmatik.

8. Clark, H.H. 1992. *Arenas of Language Use*. Chicago: The University of Chicago Press.

att radera band. Svenska exempel skulle vara att ”göra en Mona Sahlin”, eller en ”Sigvard Marjasin”.

Vad som kännetecknar dessa uttryck är att de är starkt kontextberoende å ena sidan, och därmed faller inom den pragmatiska domänen. Å andra sidan används de utan uttrycklig referens till de sammanhang som har genererat uttrycket. Man skulle kunna säga att sådana här uttryck är *kandidater* till att bli ord i språket, men de kan lika gärna falla ur det aktiva språkbruket.

Ta i stället exemplet ”skotte”. Om jag säger ”Jag försökte sälja grisen till MacPherson, men han är ju skotte”, så menar jag att MacPherson är snål, eller i bästa fall sparsam, snarare än att han skulle vara vegetarian.

Man kan tänka sig upprepade (och uppretade) interaktioner med skottar som mer eller mindre rättvist har skapat en bild av skottar som snåla. Och nu verkar betydelsen ha konventionaliserats, så att exemplet med MacPherson och grisen fortfarande är förståeligt. Våra fördomar/förväntningar har cementerats i språket.

Om man ser det såhär blir frågan om en bokstavlig betydelse svår att besvara. Slår man upp ”skotte” i ett lexikon kommer det knappast att stå ”invånare i Skottland, kända för sin snålhet”. Det viktiga är inte huruvida skottar verkligen är snåla. Det viktiga är att vi tydligen gör kopplingen, eftersom vi förstår exemplet.

Man kan se på den här processen som att kunskap *integreras* i språket, så att den blir svårare att ifrågasätta. Om jag säger att ”Skottar är ju snåla” så är det ganska lätt att ifrågasätta det påståendet. Det blir mycket svårare i exemplet ovan. Om jag säger ”Jag försökte sälja grisen till MacPherson, men han är ju skotte” så är det svårt att både förstå yttrandet och samtidigt hävda att man inte gjorde kopplingen mellan skottar och snålhet.

Jag är övertygad om att språket huvudsakligen i vardagslag fungerar på det här sättet – som ett flugpapper för mer eller mindre löst strukturerade förväntningar och fördomar om världen och om våra medmänniskor. En del förväntningar fastnar på flugpappret och kommer in i språket för kortare eller längre tid, en del dör ut

efter ett tag, precis som att ”göra en Sigvard Marjasin” snart kommer att vara helt oförståeligt för de flesta.

Förväntningar som är väldigt stabila kanske vi kommer att betrakta som en del av den bokstavliga betydelsen, men vi får en gradvis övergång från denna bokstavliga betydelse till mer eller mindre lösa associationer.

DET ”SJÄLVKLARA” BEHÖVER INTE SÄGAS⁹

Om de förväntningar som olika människor har på företeelser omkring oss stämmer med varann så behöver vi inte diskutera dem, utan kan ta dem för givna som självklara.

Säg att min farbror har köpt en ny video, och nu får han inte den att fungera. Han ringer mig och är alldeles uppgiven, och snart börjar ”Baywatch” som han vill spela in. Jag hinner inte ens hem till honom, så vi får ta det per telefon.

Eftersom det är bråttom vill jag försöka vara så effektiv som möjligt, och då vill jag ju inte behöva säga saker som är självklara. Dom måste jag ju kunna ta för givna.

Men hur vet jag vad som är självklart för *honom*? Vad är det som säger att det som är självklart för mig är självklart för honom? I själva verket hade han ju aldrig ringt till just mig *om* vi hade haft samma kunskapsnivå.

Vad menar jag då med att nånting kan vara självklart? Jo, det är ju så att vissa saker och förhållanden *bygger på* att annat är självklart. För att det ska vara meningsfullt att säga till min farbror att trycka på ”play” på videon, så *förutsätter* det att han redan har satt på apparaten, och för att kunna sätta på apparaten förutsätter det att han har satt i kontakten i väggen, att det finns ett uttag, att inte strömmen i huset är avstängd för att han inte har betalt elräkningen, att det finns elektrisk ström i det huset där han bor, och så vidare.

9. Hela det här avsnittet är hämtat från Winter, S. 1996. *Det självklara behöver inte sägas*. Lund University Cognitive Studies, 46.

På samma sätt är det inom andra områden. Ska jag kunna tala om Pythagoras’ sats måste jag kunna förutsätta att den jag talar om vet vad en hypotenus är, och för att kunna veta vad en hypotenus är måste man veta vad en rätvinklig triangel är.

Hur ska jag då veta var jag ska börja med min farbror för att lägga mig på rätt kunskapsnivå? Å ena sidan är det ganska oartigt att börja med en massa teknikaliteter, vilket i och för sig kanske skulle vara den mest effektiva metoden, för då tycker han att jag agerar som en besserwisser och blir nedslagen och läser sig.

Å andra sidan kan jag ju rimligtvis inte börja med att fråga honom om dom har el i sitt hus! *Det* måste ju ändå vara självklart.

Vad vi ser här tydligt är att det hela tiden rör sig om vad vi *inte* behöver säga till varandra, vad vi kan ta för givet, och ju mer vi kan ta för givet, desto högre ligger vår gemensamma kunskapsnivå. Vi skulle också då kunna definiera *allmänbildning* lite spetsfundigt som att ”Allmänbildning är det man slipper säga till de flesta.”

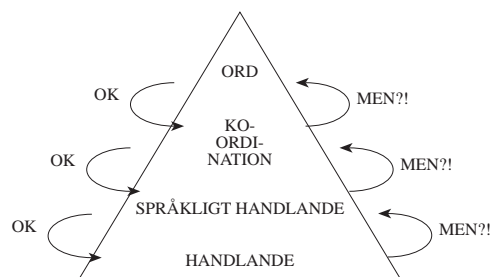
För att tydliggöra vad som händer när man instruerar någon att göra något brukar jag jämföra det med att gå längs en tänkt väg med begränsad sikt. Den tänkta vägen är min mentala modell av uppgiften, och genom att jag leder min farbror vägen fram kan han bygga upp en kognitiv karta över den uppgift som ska utföras. Vägen kan ha vägsål, krökar och krumbukter, men det finns också landmärken som hjälper mig att orientera mig. Är uppgiften att använda en videobandspelare kan landmärkena vara knappar på videon och andra synliga detaljer, som jag ska komma tillbaka till.

Eftersom *jag* känner uppgiften ganska väl har jag redan en sådan här karta i huvudet, och min uppgift är att tillsammans med min farbror bygga upp *hans* karta med hjälp av de landmärken som finns och leda min farbror till målet längs vägen. Det kan i och för sig finnas många vägar till målet, men åtminstone i det här fallet är det väl definierat: att hans älskade ”Baywatch” ska fastna på hans videoband.

Om vi ser uppgiften som en tänkt väg så förstår vi också vad jag behöver säga: så länge vägen är rak finns det ingen anledning för mig att ge honom instruktioner. Det är först när han kommer till

ett vägskaal som han behöver mig. Det är likadant med videoapparatens. Jag kan låta honom fortsätta tills han inte kommer längre. Först då måste vi börja prata. Då går vi över från icke-språklig handling till språklig.

Jag har försökt illustrera den här dynamiken i en bild. I den finns ett antal nivåer, och vi förflyttar oss uppåt när vi inte förstår, och neråt när vi förstår igen.

Figur 4. Dialogdynamik

I figuren har jag förutom handlande och språkligt handlande lagt till några nivåer som jag kommer till alldeles strax. Hela tiden utgår vi ifrån att det bästa är att hålla oss på en så låg nivå som möjligt, för det är mest informationseffektivt, dvs vi behöver då föra över så lite information som möjligt.

Som sagt, så länge allting är självklart kan vi hålla oss på den lägsta nivån och jag låter min farbror fortsätta utan att jag behöver ge honom några instruktioner. Men när han då kommer till ett vägskaal på den mentala vägen säger min farbror: ”Men nu då?”, och vi hamnar en nivå upp, på det som jag kallar *språkligt handlande*, och jag *instruerar* honom hur han ska gå vidare.

Plötsligt i våra instruktioner så förstår han inte vad jag menar med vad jag säger. Jag säger till honom att trycka på den vänstraste knappen och tänker inte på att han har en annan videomodell än jag själv. Han tittar på knappen och kommer fram till att det är av- och på-knappen, som han absolut inte ska trycka på, och säger:

”Men vanudå?” Då måste vi *koordinera våra mentala bilder*, och kolla vad det beror på att vi inte talar om samma sak. Vi börjar diskutera vad vi egentligen ser och han förklarar hur hans video ser ut och min mentala bild av den ändras. Nu har vi kommit upp på den tredje nivån – *koordination*.

Men inte heller det här kanske går riktigt smärtfritt. När vi börjar försöka koordinera våra mentala bilder händer det att jag använder ord som han inte känner till, eller i värsta fall som han tror betyder något annat än jag tror. Den översta nivån i diagrammet behandlar det fallet, när *hans* språkliga begrepp inte stämmer överens med mina. Det är den nivån där vi diskuterar och förhandlar om vilka språkliga uttryck vi använder. Jag kanske börjar tala om ”scart-kontakten” eller ”AFC/VPS-knappen”, och vi måste först klara ut vad dessa språkliga begrepp betyder innan vi ens kan fortsätta koordinera vad vi pratar om.

Liksom vi signalerar till varann med ”Men?!” när något går fel finns det signaler för att tala om att vi kan lämna en nivå. När min farbror har förstått vad scart-kontakt är signalerar han det till mig, till exempel genom att säga ”okey”, och vi kan gå ner en nivå. Vi har kommit fram till vad ordet betyder och kan fortsätta på en lägre nivå där vi var innan.

När vi på den nivån kommer till samma punkt, att vi har klarat av att koordinera våra mentala bilder, ger vi varandra motsvarande signaler, och instruktionerna kan fortsätta på den lägre nivån, och så vidare.

Givetvis hamnar vi inte alltid uppe på den högsta nivån så fort någonting går fel. Om vi känner varann väl är det inte säkert att vi alls behöver diskutera de olika begrepp vi använder. Tvärtom kan också hända att våra mentala bilder är mycket olika, liksom de begrepp vi använder, och i ett sådant fall är det inte alls säkert att det räcker med ett enda besök på ord-nivån innan vi kan lämna koordinationsnivån.

I avhandlingen har jag studerat en ”expert” som instruerar en ”novis” hur man byter sträng på en fiol. Jag spelade in deras konversation och kategoriserade med hjälp av triangel-modellen. Här

är ett utdrag från mitt i processen, när experten (E) uttrycker sig oklart, vilket tvingar novisen (N) att föra upp konversationen på koordinationsnivån. I 1.158 förklarar experten sig. och novisen bekräftar i 1.159 och 1.160 att han har förstått.

- 1.156. (E) då gör du till vänster om den
1.157. (N) ...vad är de jag ska göra till vänster om vadå alltså
1.158. (E) du ska lägga den strängen som du lindar upp.. ska du lägga till vänster om den utstickande stumpen
1.159. (N) ... jaha okej
1.160. (N) m.

I det här exemplet rör vi oss i gränslandet mellan pragmatik och semantik, ett gränsland som egentligen inte finns enligt traditionell lingvistik. I dialogdynamikmodellen ovan har jag valt att baka in pragmatiska handlingar och förväntningar i en teori om språklig betydelse, och jag försöker visa hur det är en nästan kontinuerlig övergång mellan praktiska handlingar och hur vi använder språket som ett hjälpmedel i dessa praktiska handlingar.

Det finns flera anledningar till att diskutera språk i relation till praktiska aktiviteter. Dels kan man anta att språket i primitiva språkgemenskaper har använts i samband med instruktioner, när ”experter” ska leda ”noviser” på rätt mental väg genom en uppgift. Dels blir det lättare att knyta ihop olika delar av kognitionsforskningen och jämföra resultat från både lingvistik, psykologi, antropologi, neurologi, inlärningsforskning och socialpsykologi. Ett av mina främsta syften med avhandlingen är att öppna för en diskussion om språklig betydelse över ämnesgränserna.

Jag hoppas också att denna populariserade introduktion kan låta en större publik ta del av de idéer som jag har arbetat med i avhandlingen.

REKOMMENDERAD LÄSNING

Till sist skulle jag vilja ge en lista på böcker och artiklar som, förutom artiklarna i avhandlingen, anknyter till tankar i den här texten. Det finns inte så mycket kognitions litteratur på svenska, tyvärr. Jag har valt ut några böcker som kan ge en bakgrund för den som inte tidigare har läst kognitionsforskning. I avhandlingen och på www-sidorna finns det också en mängd referenser.

Gärdenfors, P. 1992. *Blotta tanken*. Nora: Nya Doxa.

Gärdenfors, P. 1996. *Fängslade information*. Stockholm: Natur & Kultur.

Peter Gärdenfors är min handledare vid avdelningen för kognitionsforskning. Hans böcker är trevliga och välskrivna, och även om de inte täcker ett särskilt stort område av kognitionsforskningen så är de en god svensk presentation av ämnet.

Norman, D.A. 1988. *The Design of Everyday Things*. New York: Doubleday.

Normans bok är i mitt tycke den bästa introduktionen till tänkande om kognition i relation till den miljö vi lever i. Den får en att reflektera över miljön runt omkring oss och hur saker i vår omgivning – dörrar, kylskåp etc – får oss att forma olika sorters tankemodeller som leder oss rätt eller fel i vår dagliga konfrontation med yttervärlden.

Petroski, H. 1992/1994. *The evolution of useful things*. New York: Vintage Books.

McCloud, S. 1993. *Understanding Comics – The Invisible Art*. New York, NY: HarperCollins. Svensk översättning 1995. *Serier – den osynliga konsten*. Stockholm: Medusa, Epix.

I samband med Normans bok vill jag också nämna två andra. Petroskis bok handlar liksom Normans om design av vardagsföremål. Petroski visar hur designen av små användbara saker

som gafflar och gem återspeglar våra misslyckanden när vi har använt tidigare modeller. En lite torrare bok än Normans, men den får en också att öppna ögonen för vår vardagsmiljö.

McClouds bok är en bok om serier och snarare ritad än skriven, för den är helt i serieform. Den tar upp en mängd aspekter på serier, konst, tid och rum, symboler och varseblivning. Väldigt fascinerande.

Givón, T. 1989. *Mind, Code and Context – Essays in Pragmatics*. Hillsdale, NJ.: L. Erlbaum Ass.

Givóns bok är den mest intressanta bok om språkvetenskap och pragmatik som jag har läst. Dessvärre är den ganska slarvigt skriven och inte alls korrekturläst, men som tur är gör det inget! Givón använder sina böcker mer som föreläsninganteckningar än som böcker, och verkar skriva dem i det syftet. Boken är en utmärkt introduktion till teorier om presupposition, modalitet och språkfunktion, och från den har jag hämtat ett av temana som går genom hela avhandlingen, nämligen att semantik är konventionaliserad pragmatik. Kräver en del förkunskaper och vana vid språkvetenskaplig litteratur.

Hayakawa, S.I. 1939/1949. *Language in Thought and Action*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Hayakawa, S.I. 1965. *Symbol, status, personlighet*. Stockholm: Aldus/Bonnier.

Hayakawa, S.I. 1973. *Vårt språk och vår värld*. Stockholm: Aldus/Bonnier.

Hayakawas böcker är tidiga exempel på en analys av förväntningar, mest socialpsykologiska sådana, och språk. De är trevligt skrivna med väldigt belysande exempel från rasproblematikens USA och baserade på tämligen tvivelaktiga men mycket intressanta semantiska teorier av en polsk greve vid namn Korzybski.

Luria, A.R. 1974/1976. *Cognitive Development – Its Cultural and Social Foundations*. Cambridge, MA: Harvard U.P.

Olson, D.R. 1993. *The World on Paper*. Cambridge: Cambridge U.P.

Ong, W.J. 1982/1991. *Muntlig och skriftlig kultur*. Göteborg: Anthropos.

Ovan har jag tagit upp en del aspekter av vad som kan ha hänt när vi fick ett skriftspråk och vad det kan ha haft för effekter på vårt tänkande. För den som vill fördjupa sig kan jag framför allt rekommendera Lurias fascinerande reseberättelse från 30-talet, men också Ongs bok. Olsons bok måste nämnas och rekommenderas, men är tyvärr ganska slarvigt skriven.

Axelrod, R. 1984. *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books. Svensk översättning 1987. *Från konflikt till samverkan – varför egoister samarbetar*. Stockholm: SNS.

Casti, J.L. 1997. *Would-Be Worlds – How Simulation Is Changing the Frontiers of Science*. New York: Wiley. Svensk översättning 1997. *Virtuella världar – hur datorsimulering förändrar vetenskapens frontlinjer*. Stockholm: Natur och Kultur.

Stewart, I. and Cohen, J. 1997. *Figments of Reality – The Evolution of the Curious Mind*. Cambridge: Cambridge U.P.

Slutligen ett par böcker som behandlar spel och simuleringar och möjligheten att tänka på kognition på ett nytt sätt. Det är vanligt att man frestas att se på språk som ett spel; det föreslogs bland annat av Wittgenstein. En spännande introduktion till spel-tänkande är Axelrods spännande och förhållandevis lättlästa bok om ”fångens dilemma”, ett spel som fått stå bild för många politiska och nationalekonomiska modeller av mänskligt beteende.

Datorsimuleringar av olika aspekter av vetenskap och kognition håller på att förändra kognitionsforskningen. Castis bok är tyvärr väldigt ytlig, men måste nämnas i sammanhanget. Stewart och Cohen, en världskänd matematiker och en biolog

som bland annat brukar anlitas för att ge science fiction-miljöer en rimlig ekologi (!), skriver väldigt engagerande om människans utveckling och möjliga alternativa modeller för tänkandet.